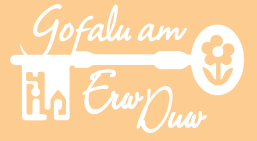

7. Dysgu am Gennau

Mae'r daflen hon yn egluro beth yw cennau a sut mae gofalu amdanynt.

Mae cennau'n ffurfio mosaig o liw yn aml, yn enwedig ar waith carreg. Mae'r rhain yn amrywio o ran ffurf o grystiau syml, powdrog ar wasgar i strwythurau deiliog ehangach, neu lwyni hyd yn oed. Mae cennau'n hynod gyfoethog ac amrywiol mewn safleoedd heb eu llygru.

Beth yw cennau?

Mae cennau'n ddau neu fwy o organebau sy'n byw gyda'i gilydd fel un. Mae ffwng yn ffurfio'r rhan weladwy o'r cen a'r tu mewn. Yn cael eu gwarchod gan linyddau'r ffwng (hyffae) mae celloedd o algâu a/neu syanobacteria sy'n gallu creu ffotosynthesis, gan roi bwyd i'r cen cyfan.

Mae cennau'n atgynhyrchu drwy sborau ffyngaid microsgopig sydd, os dônt o hyd i bartner addas, yn gallu byw ar unrhyw arwynebau sy'n sefydlog, heb fod yn rhy gysgodol na rhy llyfn. Mae'r sborau hyn yn cael eu rhyddhau o strwythurau atgynhyrchu siâp disgen sy'n edrych yn debyg i dartenni jam bach iawn, fflasgiau neu blorod. Hefyd, mae cennau'n ymledu drwy gynhyrchu alldyfiant powdrog, ymwthiadau neu ddarnau mân iawn sy'n cael eu gwasgaru ar y gwynt a'r glaw, neu eu symud gan anifeiliaid.

Ble mae cael hyd iddynt?

Os oes digon o olau a gwlybanaeth, mae cennau'n gallu tyfu ar arwynebau anaddas i blanhigion eraill. Mae rhai'n tyfu'n araf iawn, lai na hanner milimetr y flwyddyn weithiau, ac mae eraill yn tyfu'n gyflymach. Mae llawer o gennau'n byw am amser hir. Gall cen unigol fod mor hen â'r garreg fedd y mae'n tyfu arni.

Pwysigrwydd safleoedd claddu

Mae mynwentydd eglwysi a safleoedd claddu'n eithriadol bwysig i gadwraeth cen, yn enwedig lle nad oes unrhyw allgreigiau naturiol.

O blith y 2000 o rywogaethau o gen a geir yn y DU, mae mwy na 700 wedi cael eu canfod mewn safleoedd claddu. Mae bron i hanner y rhain yn brin a phur anaml i'w gweld mewn mannau eraill.

Mae gan lawer o safleoedd claddu fwy na 100 o rywogaethau o gen ynddynt. Gellir eu hystyried fel

noddfa i gennau.

Hefyd, mae safleoedd claddu'n llefydd rhagorol ar gyfer chwilio am gennau a dysgu amdanynt. Ceisiwch edrych ar gennau drwy lens llaw neu chwydd-wydr, neu dynnu eu lluniau.

Mae gwahanol greigiau a deunyddiau adeiladu'n gallu cynnwys cymunedau nodedig o gen: calchfaen, tywodfaen, haearnfaen, marmor, brics, mortar, llechi, gwenithfaen. Hefyd, y mathau amrywiol o waith carreg; bydd cerrig beddau, waliau, adeiladau yn amrywio o fod yn arw i lyfn, cysgodol i agored, sych i laith, llorweddol i fertigol. Mae'r rhain i gyd yn darparu gwahanol gilfachau i gen a gallant fod â rhywogaethau gwahanol yn tyfu arnynt. Mae'r cennau ar ochr gysgodol a gogleddol i wal yn wahanol i'r cennau ar yr ochr ddeheuol, heulog.

Hefyd, mae micro-gynefinoedd yn cael eu darparu gan lythrennau sydd wedi'u cerfio ar gerrig, cilfachau pridd mewn waliau, silffoedd wedi'u staenio gyda haearn a chopr, a naddion gwenithfaen mewn bedd gydag ymyl arno ac eto, gall y rhain fod â gwahanol rywogaethau'n tyfu arnynt.

Gwelir cennau ar goed, strwythurau pren fel ffensys a giatiau, ardaloedd glaswelltog, llwybrau a hyd yn oed caeadau biniau sbwriel!

Sut mae helpu cennau

Mae poblogaethau o gennau wedi cael eu disgrifio fel "gerddi hunangynhaliol, bychain iawn sy'n darparu cladin naturiol ar gyfer y garreg". Maent yn hardd, yn rhyfeddol yn ddiddiwedd, yn enwedig wrth edrych arnynt drwy lens llaw neu chwydd-wydr. Mae dull cytbwys o weithredu'n llesol i gen:

- Peidiwch â chwistrellu o amgylch cofebau oherwydd bydd hyn yn difrodi'r cen ac yn gadael staeniau diolwg hefyd.
- Os bydd cofebau'n cael eu tagu gan fieri, eiddew neu gegiden fenyw, bydd y cen yn marw o ddiffyg golau.
- Dylid symud unrhyw laswellt sy'n cael ei dorri i domen gompost ac ni ddylid ei adael i bydru yn erbyn gwaith carreg, oherwydd bydd hyn yn lladd y cen hefyd.
- Nid yw waliau a chofadeiladau sydd wedi'u creu o garreg o safon sydd â chennau arni wedi dirywio llawer, ar wahân i draul naturiol y tywydd. Yn wir, mae gorchudd da o gen yn gallu gwarchod carreg. Er hynny, mae ambell gen yn gallu gwneud difrod i fathau hawdd eu difrodi o gerrig. Gofynnwch am gyngor os ydych chi'n pryderu.

7. Dysgu am Gennau

- Ceisiwch beidio â glanhau cennau oddi ar gofodeiladau neu gofebau. Os oes rhaid i chi wneud hynny am unrhyw reswm, gofynnwch am gyngor i ddechrau a defnyddiwch frwsh meddal a dŵr heb ddim byd ynddo.
- Mae rhai cennau'n agored iawn i niwed wrth brofi newid, fel symud cerrig. Os oes rhaid symud cerrig, yna mae cennau'n fwy tebygol o oroesi os yw wyneb gogleddol/deheuol y garreg yn aros yr un fath. Mae hyn yn wir am gerrig beddau ac am atgyweirio waliau ac adeiladau.
- Os oes angen ailbwyntio hen waliau ac adeiladau, yna defnyddiwch yr un math o forter ac, os yn bosib, osgowch ddifrodi'r cennau. Os na ellir osgoi difrodi'r cennau gyda'r gwaith pwyntio, yna ceisiwch beidio â gwneud y gwaith i gyd ar unwaith ac ystyriwch gynnal arolwg ar y cennau ymlaen llaw.

- Mae Cymdeithas Cen Prydain yn sefydliad i aelodau ac mae wedi bod yn arolygu mynwentydd am gennau ers y 1990'au. Ewch i'r wefan i weld y safleoedd sydd eisoes wedi'u harolygu a chysylltwch â hwy ynghylch eich safle chi.

Cennau a'u defnydd

Mae cennau wedi cael eu defnyddio gan bobl ers canrifoedd. Yn yr hen Rufain, roeddent yn cael eu defnyddio i wneud lliw porffor ar gyfer togas. Ar ynysoedd yr Hebrides Allanol, mae cennau'n dal i gael eu defnyddio i liwio gwllân yn oren a brown i wneud brethyn Harris. Hefyd, mae cen yn cael ei ddefnyddio i wneud persawr; daw'r arogleuon 'mwsogl' a 'lledr' o gen.

Mae adar, fel y titw cynffon hir, yn defnyddio cen i helpu i guddio eu nyth ac mae rhai infertebrata'n bwydo ar gennau.

Cen byseddog

Cysylltiadau defnyddiol

Cymdeithas Cen Prydain, www.britishlichensociety.org.uk

Darllen defnyddiol

Churchyard Lichens - siart plygu'r Cyngor Astudiaethau Maes

Grasses, Ferns, Mosses & Lichens of Great Britain and Ireland – Roger Phillips

Lichens on Twigs - siart plygu'r Cyngor Astudiaethau Maes

Urban Lichens 1 (on trees and wood) - siart plygu'r Cyngor Astudiaethau Maes

Urban Lichens 2 (on stone and soil) - siart plygu'r Cyngor Astudiaethau Maes